

данного типа городского античного дома в рамках определенной эпохи и территории. Этим соотношением следует руководствоваться, когда площадь двора или дома в целом установить затруднительно. Важную роль играет также типологический анализ, особенно для объемной части реконструкции. Правильное определение типа позволяет судить о наличии или отсутствии портиков в тех случаях, когда отсутствуют прямые археологические данные, дает возможность определить путем косвенных подсчетов высоты, правильно атрибутировать помещения.

При восстановлении объемов прежде всего определяется этажность. Здесь необходим анализ конструктивных особенностей кладок и вертикальной планировки окружающей территории, а также застройки. Известные трудности представляют определение высот, особенно в безордерных домах. Для этого большое значение имеет расчет высот по капителям аттического ордера, учет высот подвалов, оптимального соотношения высот первого и второго этажей. Теоретические расчеты высот условны, однако их погрешность невелика, благодаря чему на особенностях объемных решений заметно не сказывается. Определение высот помещений позволяет с учетом уклона черепичных кровель, пролетов помещений реконструировать и объемы в целом.

Для сравнительного анализа различных вариантов восстановления домов и их оценки необходимы максимально объективные критерии определения степени достоверности реконструкций. Использование аппарата математической статистики здесь пока нецелесообразно, однако возможность обоснования общих качественных объективных критериев степени достоверности посредством частных количественных оценок вполне реальна. Для этого предлагается ввести коэффициент степени достоверности реконструкции, выражающий степень приближения реконструкции к реально существовавшему объекту.

Е. В. МАКСИМОВ

Про датування зарубинецької культури

Проблемі датування зарубинецьких пам'яток і всієї культури в цілому присвячено багато літератури. Починаючи з В. В. Хвойки майже кожний дослідник, зачіпаючи зарубинецьку проблематику, торкався питань хронології. У висловлених з цього приводу поглядах є багато розходжень. Одні вчені приймали дату, запропоновану В. В. Хвойкою (II ст. до н. е.— I ст. н. е.), інші відводили зарубинецькій культурі або менший відрізок часу, або значно більший, часто починаючи її з раніших, ніж В. В. Хвойко, або пізніших часів.

А. О. Спицин, Л. Нідерле, Й. Костжевський, Б. О. Рибаків датували зарубинецьку культуру першими століттями н. е. О. Д. Удальцов, І. М. Самойловський, П. Д. Ліберов визначали час існування зарубинецької культури II—I ст. до н. е. За В. М. Даниленком, ця культура виникла в III ст. до н. е. і існувала на Середньому Придніпров'ї не менше шести століть, такої ж думки дотримуються і Л. Д. Поболь. На ранній час появи зарубинецьких пам'яток (III ст. до н. е.) вказують В. П. Петров, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Є. В. Махно. На думку Ю. В. Кухаренка, зарубинецька культура виникла значно пізніше і існувала протягом досить короткого історичного періоду — I ст. до н. е. — I ст. н. е. Погляди ці поділяють Д. О. Мачинський та А. К. Амброз¹.

Різні погляди з одного питання хронології зарубинецької культури можна пояснити, на нашу думку, наявністю досить вузького хронологіч-

¹ Детальніше про це див.: Ю. В. Кухаренко. Зарубинецька культура.— САИ, вып. Д 1-19. М., 1964.

ного еталону — предметів, що трапляються при розкопках зарубинецьких пам'яток, якими і датують вказані пам'ятки, а звідси — і всю культуру.

Таким хронологічним еталонем для зарубинецької культури були переважно фібули, які значний період часу вважалися взагалі єдиними предметами, на підставі яких можна точно датувати зарубинецькі пам'ятки. Проте вони виявилися не таким уже точним хронологічним показником і зовсім не єдиним для зарубинецьких пам'яток Середнього Придніпров'я.

Визначення середнього і пізнього етапів латену (за даними європейських дослідників)

Дослідники	Час середнього латену	Час пізнього латену
Тішлер	300—100	100—0
Рейнеке	300—100	100—0
Відмер-Штерн	250—200	200—50
Віолле	325—250	250—50
Філіп	125—50	50—x
Моберг		75—x
Хахманн		120—поч. н.е.

Датування фібул зарубинецького часу кілька разів переглядалося. Ця обставина була пов'язана з переглядом хронології самої латенської культури, неодмінною і органічною приналежністю якої вважаються фібули. Слід при цьому зауважити, що новітні хронологічні схеми² не є остаточними, і їх аргументація залишається майже такою гіпотетичною, як і доводи старих дослідників³.

Особливо значними були і є розходження у визначенні середнього і пізнього етапів латенської культури, як це видно з наведеної таблиці, і ця обставина є тим більш для нас дошкульною, що саме на них припадає час існування зарубинецької культури, отже, і фібул, знайдених на її пам'ятках.

Останнім часом дослідники, переглядаючи датування зарубинецьких фібул, виходили з хронологічної схеми Я. Філіпа⁴. На думку Я. Філіпа, середньолатенський період почався в Центральній Європі лише в кінці II ст. до н. е. — значно пізніше, ніж за даними інших вчених.

Керуючись цією датою, дослідники вважають, що зарубинецькі фібули, для яких середньоевропейські були єдиними прототипами, з'явилися не раніше вказаного часу, отже, початковою датою зарубинецької культури може бути кінець II ст. до н. е. — початок I ст. до н. е.

Ми вже зазначали, що дати Я. Філіпа не є ні абсолютно твердими, ні єдиними. Поки існують інші схеми, наприклад, такі досить аргументовані для пізнього латену, як К. А. Моберга та Р. Хахманна⁵, датування фібул за Я. Філіпом буде вважатись умовним. До того ж, не можна виключати інші райони раннього поширення середньолатенських фібул, які могли стати прототипами зарубинецьких.

² J. Filip. *Keltové ve střední Evropě*. Praha, 1956, стр. 501.

³ O. Tischler. Über die Gliederung der La Tène Periode, 1885; P. Reinecke. *Zur Kenntnis der La Tène-Denkmal der Zone nordwärts der Alpen*. Festschrift Mainz, 1902; J. Widmer-Stern. *Das gallische Gräberfeld bei Münsingen*. Bern, 1908.

⁴ J. Filip. Вказ. праця, стр. 501; Ю. В. Кухаренко. *Зарубинецька культура*. — САИ, вып. Д 1-19, стр. 54; Д. А. Мачинский. *О хронологии некоторых типов вещей зарубинецких и одновременных ей культур*. — КСИА, № 94. М., 1963, стр. 20—28; А. К. Амброз. *Фибулы юга Европейской части СССР*. — САИ, вып. Д 1-30. М., 1966, стр. 92.

⁵ C. A. Moberg. *Between La Tène II and III*. — *Acta archaeologica*, m. XXIII. København, 1952, стр. 1—29; R. Hachmann. *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*. 41 Bericht der Römisch—Germanischen Kommission 1960. Berlin, 1961, стр. 258.

Одним з таких районів були античні міста Північного Причорномор'я, зокрема Ольвія, де фібули середньолатенської конструкції є частинами знахідками⁶.

Проте, на думку деяких дослідників, північнопричорноморські фібули не підходять до ролі зразків для фібул зарубинецької культури, оскільки вони пізніші (так гадає Д. О. Мачинський) або типологічно інші (А. К. Амброз).

Відносно останнього твердження серед дослідників немає єдності, і ми можемо тільки приєднатися до Д. О. Мачинського, який вважає, що «причорноморські гладкі фібули з'єднаної конструкції належать до тієї ж групи, що і середньодніпровські»⁷. Але Д. О. Мачинський неправий у своїх намаганнях омолодити причорноморські середньолатенські фібули. Він це зробив, розглядаючи деякі північнопричорноморські комплекси, в тому числі ольвійське поховання № 10, розкопане в 1903 р.

Розглянемо цей комплекс ще раз, але вже цілком.

Тут були знайдені: бронзова фібула, золота сережка з підвіскою у вигляді палиці Геракла, гострореберний лагінос, червонолакова чашечка, бронзова фігурка Ерота, кістяні та скляні підвіски, очкасті намистини, три бронзових наконечники стріл⁸.

Бронзова фібула відзначається доброю збереженістю. Ця обставина дає можливість твердити, що її ніжка не сполучалася з спинкою, як це буває у середньолатенських фібул скріпленої конструкції. Вільна ніжка ольвійської фібули зближає її з фібулами ранньолатенської схеми, що, на нашу думку, вказує на досить ранній її час.

Це припущення підтверджує розгляд інших речей, знайдених у могилі № 10. Так, бронзовій крилатій фігурці Ерота відповідають подібні фігурки, що були в Артюхівському кургані другої половини — третьої чверті II ст. до н. е.⁹ До елліністичної доби (IV—II ст. до н. е.) належить золота сережка з підвіскою у вигляді палиці Геракла та лагінос. Бронзові наконечники стріл з внутрішньою втулкою — один тригранний, другий круглий в розрізі — знаходять свої аналогії в матеріалах III—II ст. до н. е.¹⁰

Отже, комплекс речей з ольвійської могили № 10 відноситься до елліністичного часу, не виходячи за межі другої половини — третьої чверті II ст. до н. е.

На II ст. до н. е. — як на час поширення в Північному Причорномор'ї фібул середньолатенської конструкції — вказують й інші поховальні комплекси цієї території — курган № 51 поблизу хутора Марицина та Ольвійська могила № 95 1901 р. Знайдені тут амфори не дають підстав для омолодження цих пам'яток¹¹.

Поширенню фібул наказаній території сприяло пересування кельтського племені галатів, які, згідно з відомостями епіграфічних пам'яток, на рубежі III—II ст. до н. е. перебували в околицях Ольвії¹².

Логічно припустити, що зарубинецькому населенню Середнього Придніпров'я, яке підтримувало досить тісні торгові стосунки з ольвійською периферією та, можливо, й самим містом, на що вказують численні матеріали античного походження, виявлені при розкопках середньодніпровських поселень, причорноморські фібули стали відомими в II ст. до н. е.,

⁶ А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, т. VIII. К., 1953.

⁷ Д. А. Мачинский. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур.— КСИА, № 94. М., 1963, стор. 23.

⁸ ИАК, вып. 13. СПб., 1908, стор. 154.

⁹ М. И. Максимова. О датировке Артюховского кургана.— СА, № 3, М., 1960, стор. 57.

¹⁰ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов.— САИ, вып. Д 1—4. М., 1964, стор. 30.

¹¹ Е. В. Максимова. Хронология зарубинецкой культуры Среднего Приднепровья.— МИА, № 160. Л., 1969, стор. 20.

¹² IOSPE, 1², стор. 55.

і саме за їх зразками розпочалося виготовлення місцевих типів цих предметів. Можливо, місцеві зарубинецькі фібули вироблялися не за північно-причорноморськими, а за середньоевропейськими зразками. Проте вказати, яким шляхом фібули Середньої Європи потрапили на Подніпров'я, ніхто не може. А в зв'язку з нетвердістю датування їх на самій батьківщині час проникнення європейських фібул на зарубинецьку територію не може бути вказаний так точно, як це роблять деякі дослідники.

Сказане дає підстави з обережністю віднести до спроби абсолютизувати час функціонування фібул, знайдених на зарубинецьких могильниках, тим більше, що такі цінні предмети могли бути в ужитку кількох поколінь, оскільки для подібних предметів «можна іноді точно визначити час виробництва, але неможливо точно визначити строк його побутування і час покладання в могилу»¹³.

На основі цього положення можна зробити висновки: 1) датування могильників за фібулами не є таким точним, як це вбачається деяким дослідникам; 2) за хронологією Філіпа — Кухаренка — Амброза час побутування фібул середньолатенської конструкції, а отже, і час існування могильників, де вони були знайдені, є завищеним на 25—70 років щонайменше; 3) для встановлення часу існування всієї зарубинецької культури самих тільки фібул, а отже, самих тільки матеріалів могильників, де, крім фібул, інших датуючих предметів немає, замало.

З огляду на сказане ми спробуємо розглянути хронологію тих могильників Середнього Придніпров'я, в похованнях яких траплялися фібули, — Корчуватівського, Пирогівського і Суботівського.

З усіх фібул Корчуватого для датування придатними є лише 16 екземплярів, оскільки тип опублікованої фібули № 118, що погано збереглася, встановити не можна, а інші шість фібул не опубліковані через незадовільну збереженість¹⁴.

З корчуватівських фібул найранішими є знайдені в похованнях № 12, 37, 64, 69 (рис. 1)¹⁵. Всі вони середньолатенської конструкції, мають дряну гладку спинку і ніжку. Ю. В. Кухаренко датує їх з середини II ст. до н. е. по I ст. до н. е.¹⁶, дата за А. К. Амброзом — I ст. до н. е.¹⁷

До них примикають фібули з поховань № 13 і 34, які, належачи до I варіанту місцевих зарубинецьких фібул, визначаються першою половиною I ст. до н. е. Фібула з поховання № 59 відноситься до II варіанту зарубинецьких фібул. Час її — друга половина I ст. до н. е. Фібули з поховань № 11, 60, 74 складають III варіант цих речей, їх час — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. Нарешті, п'ять фібул з поховань № 36, 39, 51 відносяться до I ст. н. е., складаючи IV варіант зарубинецьких фібул.

Отже, за фібульною хронологією, Корчуватівський могильник датується з I ст. до н. е. по I ст. н. е.

Під час розкопок Пирогівського могильника в 1966 р. було виявлено дев'ять фібульних поховань¹⁸, з яких найранішим є поховання № 26, де трапилася фібула з вісімковидною спинкою. Подібні фібули в Центральній Європі датуються серединою II ст. до н. е.¹⁹, проте на Прип'яті

¹³ J. Filip. Вказ. праця, стор. 472.

¹⁴ И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959. табл. VIII, IX.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ, вып. Д 1—19, стор. 49—51.

¹⁷ А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.— САИ, вып. Д 1—30. М., 1966, стор. 19—20. Далі датування фібул подається за А. К. Амброзом, у якого фібули найбільш омолоджені, що переконливо свідчить про умовність фібульних дат та розходження їх з іншими датуючими матеріалами.

¹⁸ А. И. Кубышев, В. А. Круц. Работы Чапаевского отряда Киевской археологической экспедиции.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, стор. 17.

¹⁹ J. Filip. Вказ. праця, стор. 102, рис. 30, 7.

аналогічна фібула трапилася в комплексі з іншими предметами кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. Приведений пирогівський комплекс не містив пізніх речей, тому фібулу з поховання № 26 можна датувати трохи пізніше за подібні центральноевропейські — з останньої третини II ст. до н. е. по I ст. н. е. В інших семи похованнях (№ 14—16, 19, 24, 29, 38) трапилися фібули III варіанта зарубинецького типу, час яких — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. Найпізнішою є фібула з поховання

Номери поховань	Типи фібул	Номери фібул	II ст. до н. е.	I ст. до н. е.	I ст. н. е.
12	Гладка дротяна	112			
37	Гладка дротяна	121			
64	Гладка дротяна	258			
69	Гладка дротяна	280			
13	Зарубинецька, I вар.	113			
34	Зарубинецька, I вар.	120			
59	Зарубинецька, II вар.	259			
11	Зарубинецька, III вар.	111			
60	Зарубинецька, III вар.	261 262			
74	Зарубинецька, III вар.	260			
36	Зарубинецька, IV вар.	119			
39	Зарубинецька, IV вар.	253 254			
51	Зарубинецька, IV вар.	264 265			

Рис. 1. Схема датування Корчуватівського могильника за фібулами.

№ 39 — пізньолатенської схеми, з суцільним приймачем. Такі фібули з'являються, як і попередні, в останній третині I ст. до н. е. і побутують, на думку Амброза, все I ст. н. е.

Отже, досліджена в 1966 р. частина Пирогівського могильника може бути датована серединою II ст. до н. е. — I ст. н. е. Цей час є досить широким, тому ймовірно думати, що основною датою цієї пам'ятки є більш вузький проміжок, який визначається фібулами III варіанта зарубинецького типу, а саме — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. (рис. 2).

В матеріалах Суботівського могильника є лише одна пізньолатенська фібула причорноморського типу (з поховання № 3), час якої припадає на I ст. н. е. Більшість інших речей, а саме: бронзова сігула з поховання № 1, бронзова поясна застібка, сережка та дзвоник з поховання № 3, пастовий єгипетський скарабей, знайдений в одному з поховань № 4—7, також вказує на це століття. Очевидно, вузька дата цієї групи поховань Суботова відповідатиме I ст. н. е. Проте вказаний могильник існував і раніше, в I ст. до н. е., на що вказує бронзова сережка з поховання № 8.

Отже, широкою датою Суботівського могильника є I ст. до н. е. — I ст. н. е. (рис. 3).

При визначенні хронології зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я датуючим матеріалом є не фібули, а інша група предметів — уламки амфор і посуду античного виробництва. Ці уламки трапляються майже на кожному поселенні, що досліджувалися шляхом розкопок чи шурфуванням. Тут відомі також закриті комплекси — залишки жител та

господарських ям, серед яких є фрагменти античних амфор. В той же час фібули на поселеннях трапляються дуже рідко і майже ніколи — в закритих комплексах.

Якщо взяти до уваги, що датування античного посуду та амфор добре розроблене завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних спеціалі-

Номери поховань	Типи фібул	II ст. до н.е.	I ст. до н.е.	I ст. н.е.
26	Середньолатенська розчленована		■	
14	Зарубинецька, III вар.			■
15	Зарубинецька, III вар.			■
16	Зарубинецька, III вар.			■
19	Зарубинецька, III вар.			■
24	Зарубинецька, III вар.			■
29	Зарубинецька, III вар.			■
38	Зарубинецька, III вар.			■
39	Пізньолатенська з суцільним прищачем			■

Рис. 2. Схема датування Пирогівського могильника за фібулами.

Номери поховань	Найменування предметів	II ст. до н.е.	I ст. до н.е.	I ст. н.е.
1	Бронзова сітула			■
3	Фібула причорноморського типу			■
3	Бронзовий потсний гачок			■
3	Бронзова сережка			■
3	Бронзовий озвоник			■
4-7	Пастовий скарабей			■
8	Бронзова сережка		■	■

Рис. 3. Схема датування Суботівського могильника за фібулами та іншими хронологічними еталонами.

стів, тоді стане ясним, що ігнорування античних матеріалів як важливого джерела для вирішення питань хронології зарубинецької культури не є правильним.

На середньодніпровських поселеннях трапляються уламки амфор та столового посуду двох хронологічних періодів — пізньоелліністичного та ранньоримського. Перший з них визначається часом — III ст. до н. е. — перша половина I ст. до н. е. Ранньоримський період датується другою половиною I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Ранньоримський матеріал частіше зустрічається на півдні зарубинецької середньодніпровської області, а пізньоелліністичний — на півночі; останній також трапився на більшій кількості пам'яток (15 проти 7).

Амфорний матеріал відноситься саме до зарубинецької, а не до будь-якої іншої доби існування поселень на Середньому Придніпров'ї. Про це свідчить вся кількість супровідних знахідок, які мають характерні риси

зарубинецької, а не, скажімо, пізньоскіфської культури. До числа таких рис належить зарубинецький чорнолощений посуд, що знаходиться поруч з амфорним матеріалом, вироби з бронзи зарубинецького типу та ін.

Це дає підстави вважати переважну кількість зарубинецьких поселень пам'ятками історично одношаровими, оскільки їх незарубинецькі матеріали або значно раніші (доба бронзи, чорноліський час), або ж значно пізніші (VI—VIII ст., Київська Русь), — і до тих, і до інших античний імпорт пізньоелліністичного — ранньоримського часу немає, природно, жодного відношення. Лише на поселеннях Басівка, Таценки та Завадівка були матеріали скіфського часу. Проте знаходження тут зарубинецької чорнолощеної кераміки ранніх типів дозволяє об'єднати саме з ними, а не скіфськими пам'ятками амфорний матеріал пізньоелліністичного часу, що тут трапився.

Важливе значення для датування зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я мають матеріали Пилипенкової гори, де при розкопках 1966—1968 рр. було виявлено понад 600 амфорних уламків (серед них 48 фрагментів ручок, вінець та ніжок). Більша частина цих знахідок припадає на житла та господарські ями.

За типологічною і хронологічною характеристикою амфорний матеріал з цього поселення ділиться на дві групи — пізньоелліністичну та ранньоримську.

Перша представлена в основному уламками амфор з двоствольними ручками. Колір черепка цих амфор — малиново-рожевий, поверхня їх вкрита світло-зеленою обмазкою. Як твердять спеціалісти, ці амфори походять з о. Косса²⁰.

Знаходження значної кількості уламків косських амфор на Пилипенковій горі та інших середньодніпровських поселеннях пояснюється тим, що в елліністичний час дешеве вино з Косса користувалося великою популярністю. Як свідчать дані археологічних розкопок Боспора, Ольвії та її периферії, а також інших причорноморських центрів, ввіз косського вина до Північного Причорномор'я набув значного обсягу саме в кінці III—II ст. до н. е., що і відбилосся на пам'ятках Середнього Придніпров'я.

Серед уламків косських амфор чи не найважливішим є фрагмент вінець і двоствольної ручки з клеймом, що добре збереглося і має вигляд однорядкового напису грецькими літерами Аполладос. За визначенням Б. М. Гракова, ця амфора датується 230—220 рр. до н. е.²¹

Менше знайдено фрагментів амфор інших античних центрів — Родоса, Фазоса, Пароса, Сінопи. Проте ці знахідки мають важливе значення для уточнення досить широкої дати косського імпорту. Як згадувалося, його розвиток припадає на другу половину III—II ст. до н. е. Меншою кількістю вино з Косса поступало аж до першої половини I ст. до н. е. Отже, неклеювані уламки амфор з Пилипенкової гори можуть бути датовані широким часом — з другої половини III ст. до н. е. — по першу половину I ст. до н. е.

З інших античних промислово-торговельних центрів вино довозилося в час, який не збігається з часом косського імпорту. Так, найпізніші фазоські амфори в Північному Причорномор'ї датуються початком II ст. до н. е.²² Отже, і на Пилипенкову гору амфори з фазоським вином не могли потрапити пізніше цього часу. А їх присутність в одних комплексах з косськими амфорами (житла № 2, 4, 6, 15, яма № 32) свідчить про те, що косські амфори потрапили сюди в той проміжок часу, який відповідає взаємному збігу дат фазоського і косського імпорту в Північне Причорномор'я, тобто другій половині III — початку II ст. до н. е. (рис. 4). Підтвердженням є знахідка фрагмента з клеймом Аполладос.

²⁰ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, М., 1960, стор. 104.

²¹ Визначення цього клейма міститься в листі нині покійного професора Б. М. Гракова.

²² И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 21.

Друга група представлена уламками амфор ранньоримського часу, відмінною рисою яких є коричневий колір черепка. Датуються такі амфори I ст. до н. е. — початком I ст. н. е., вироблялися вони в Південному Причорномор'ї²³. Знахідки уламків цих амфор важливі для встановлення кінцевої дати надходження античного імпорту в Середнє Придніпров'я, зокрема — на Пилипенкову гору.

Для підтвердження вказаної дати заключного етапу античного імпорту важливе значення мають сумісні знахідки уламків амфор з «корич-

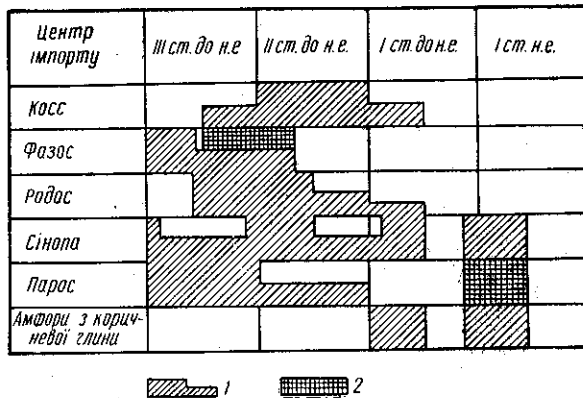

Рис. 4. Схема датування поселення Пилипенкова Гора за амфорами.

1 — обсяг імпорту вина; 2 — хронологічні межі збігу імпорту різних античних центрів.

невої глини» з сінопськими амфорами, які надходили до Північного Причорномор'я протягом усього елліністичного періоду і аж до початку I ст. н. е. Такому розвитку сінопського (південнопонтійського) імпорту сприяло укріплення в Північному Причорномор'ї влади царя Мітрідата VI і пов'язане з цим поширення тут понтійських монет, окремі екземпляри яких були знайдені навіть в Середньому Придніпров'ї, в тому числі — на Пилипенковій горі²⁴.

Отже, на підставі аналізу амфорних матеріалів можна говорити про два етапи античного імпорту в Середнє Придніпров'я. Перший — пізньоелліністичний. Він починається з кінця III ст. до н. е. і закінчується першою половиною I ст. до н. е., про що, крім косських, свідчить також кінцева дата надходження родоських амфор²⁵.

Середина I ст. до н. е. як час припинення елліністичного імпорту добре контролюється відомими історичними подіями. Саме в цей час Ольвія була зруйнована гетським царем Борбестіою. Антична торгівля з глибинними районами мусила припинитися, оскільки Ольвія була головним, якщо не єдиним, транзитним пунктом грецьких товарів для Придніпров'я.

З кінця I ст. до н. е., після відбудови Ольвії, до Середнього Придніпров'я починають поступати амфори ранньоримського часу. Це другий етап історії торгових зв'язків античного Півдня з Придніпров'ям, який продовжувався до середини I ст. н. е., про що свідчать, зокрема, матеріали Суботова — амфорні та червонолакові²⁶.

Кераміка, подібна пилипенківській та суботівській, добре відома в

²³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 108, рис. 2.

²⁴ Е. В. Максимов. История населения Среднего Приднепровья на рубеже н. э. Диссертация. К., 1968, стор. 262.

²⁵ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, рис. 2.

²⁶ Е. В. Максимов. Памятники зарубинецкого типа в Суботове.— КСИИ, № 9 К., 1959, стор. 37—38.

наших причорноморських античних містах²⁷, а також в пізньоскіфських поселеннях Нижнього Дніпра, де вона датується I ст. до н. е.— I ст. н. е., зустрічаючись переважно в комплексах рубежу н. е.— I ст. н. е.²⁸ Ця більш вузька дата згаданих амфор добре узгоджується з історичною обстановкою, тому що саме з рубежу нашої ери, як свідчать літературні джерела, в першу чергу Діон Христом²⁹, проведена відбудова Ольвії після гетської навали, а Ольвія була найголовнішим, якщо не єдиним, транзитним давньогрецьким містом, через яке проходили товари для населення Придніпров'я.

Найраніші дати: Корчувате — I ст. до н. е., Пирогівський могильник 1966 р.— остання третина II ст. до н. е., Суботівський могильник — I ст. до н. е.

Найпізніша дата за матеріалами вказаних могильників — I ст. н. е.

Якщо ж врахувати, що нижня дата середньолатенських фібул, на підставі яких визначено час виникнення могильників, була завишена у нас не менше як на 25—70 років, тоді ймовірнішою датою початку функціонування могильників стане рубіж III—II ст. до н. е. і дані, близькі до цих цифр, одержані при аналізі матеріалів Пилипенкової гори. Вони уточнюють кінцеву дату культури — I ст. н. е., перша його половина.

Отже, кінець III — початок II ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.— така хронологія датованих матеріалів, знайдених на пам'ятках зарубинецької культури Середнього Придніпров'я.

Хронологія зарубинецької культури Середнього Придніпров'я визначається нами за фібулами, знайденими в похованнях Корчуватівського, Пирогівського, а також Суботівського могильників і на підставі амфорних матеріалів поселення Пилипенкова гора.

При цьому необхідно зауважити, що виникнення зарубинецької культури могло не співпасти з датою найраніших амфор, знайдених на поселенні, або фібул, виявлених в похованнях. Поселення і могильники могли виникнути дещо раніше.

Сказане слід мати на увазі і при встановленні кінцевої дати середньодніпровських зарубинецьких пам'яток. Тут в поховальних комплексах не трапляються фібули, а на поселеннях — амфорні матеріали, які б можна було датувати часом, пізнішим за I ст. н. е. Очевидно, на Середньому Подніпров'ї кінцеву дату існування основної маси зарубинецьких пам'яток типу Пилипенкової Гори, Корчуватівського, Пирогівського та Суботівського могильників слід відносити саме до цього часу.

Таким чином, початок зарубинецької культури щільно підходить, можливо, примикає до кінця скіфської доби на Середньому Придніпров'ї. Тому не дивними є окремі знахідки предметів скіфського часу, виявлені не тільки в культурному шарі поселень, але і в комплексах — житлах, господарських ямах і зарубинецьких похованнях. До їх числа належать миски скіфського типу — великого діаметра із загнутими всередину вінцями і специфічним лошінням, світильники у вигляді каганців конічної форми з порожнистою ніжкою, фрагменти кераміки підгірцівського типу, бронзові шпильки з ліровидною та закрученою (посоховидною) голівкою, бронзові наконечники стріл пізньоскіфських типів.

Отже, для визначення початкової дати зарубинецької культури на Середньому Придніпров'ї є достатня кількість серйозних аргументів, які вказують на другу половину — кінець III ст. до н. е. Що ж до кінцевої дати, то наявні матеріали, знайдені в типово зарубинецьких комплексах, вказують лише на першу половину I ст. н. е. Очевидно, цей час і слід

²⁷ И. Б. Зеев ст. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 109

²⁸ М. І. Вязьмитін а. Золота Балка. К., 1962, стор. 161, 163.

²⁹ SC, т. I. СПб., 1893, стор. 173.

вважати заключним для пам'яток класично-зарубинецького типу на Середньому Придніпров'ї.

Проте в заплаві Дніпра та його притоків відомі пам'ятки II—III ст. н. е., в керамічному комплексі яких є чорнолощений посуд. Це — Лютіж і Таценки, звідки походять очкасті фібули першої половини II ст. н. е.³⁰; така ж фібула була знайдена і в Зарубинцях³¹; це — Рудяки та Пасічне³², де виявлено литі фібули з високим приймачем паннонського типу — II — початок III ст. н. е. В Бортничих знайдена «вендська» фібула II ст. н. е., в Нових Безрадичах — залізна фібула з високою спинкою IV ст. н. е.³³, в Сялтанівці — ажурний бронзовий пояс, прикрашений кольоровою емаллю³⁴. З часом кількість подібних знахідок, без сумніву, збільшиться. Вони фіксують створення в Середньому Придніпров'ї нової історичної обстановки, де не останню роль, очевидно, відігравали сармати, серед яких поширені фібули паннонських типів, а також північні племена, з якими пов'язують очкасті фібули.

Заплавні пам'ятки вказаного типу відбивають також дальшу долю населення Середнього Придніпров'я, яке жило тут раніше і залишило на пам'ятки типу Зарубинецького могильника та Пилипенкової гори.

В II ст. н. е. ці люди вже не проживали на високих мисових поселеннях. Зосередження діяльності на Середньому Придніпров'ї стає заплава, на горбах якої і виникають селища з чорнолощеними матеріалами зарубинецького типу.

Іх майбутнє ще неясне. Можливо, вони трансформуються в пам'ятники так званого київського типу II—V ст. н. е., з якими їх зближує топографія, поховальний обряд, нечисленність чорнолощеного керамічного матеріалу і які В. М. Даниленко вважає ранньослов'янськими³⁵.

Е. В. МАКСИМОВ

О датировке зарубинецкой культуры

Резюме

Проблеме датировки зарубинецкой культуры посвящена обширная литература как старая, так и новая. Это указывает на важность и нерешенность вопроса, чему, по мнению автора, способствовала также ограниченность в выборе материалов, используемых в качестве хронологического эталона. До последнего времени таким эталоном считались исключительно фибулы. Время же бытования фибул среднелатенской схемы не может быть установлено с большой точностью в узких пределах половины—четверти столетия, так как для подобных украшений легче установить время их изготовления (появления), чем время их бытования (исчезновения).

Автор предлагает пользоваться при определении существования зарубинецких поселений Среднего Приднепровья, кроме фибул, античными материалами — обломками позднеэллинистических и раннеримских амфор и столовой посуды, которые обнаруживаются при раскопках. Обычно хорошо датированная античная керамика позволяет утверждать, что время ее бытования в зарубинецких комплексах определяется с конца III в. до н. э. по середине I в. н. э.

³⁰ З матеріалів В. І. Бідзілі та В. А. Товкачевського.

³¹ В. П. Петров. Зарубинецький могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 44, 45.

³² З матеріалів А. П. Савчука та Є. О. Петровської.

³³ З матеріалів В. М. Даниленка.

³⁴ З матеріалів В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна.

³⁵ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. вып. 1. К., 1967, стор. 214.